

О. С. Сердюк

канд. екон. наук

ORCID 0000-0003-3049-3144,

І. П. Петрова

канд. екон. наук

ORCID 0000-0002-0515-5349,

Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК КВІНТЕСЕНЦІЯ ТЕОРІЇ ДОБРОБУТУ¹

Вступ.¹ Ключовими проблемами економічної науки залишаються питання побудови цілісної системи економічних понять, досліджень зростання суспільного і особистого добробуту з точки зору співвідношення нормативних основ добробуту; інституційних умов; розподілу, накопичення та присвоєння багатства; загальних і специфічних законів виробництва в різних соціально-економічних системах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти добробуту мають тривалу історію розвитку, але до теперішнього часу не існує єдиного погляду. Теоретичні надбання про уявлення добробуту складається з безлічі гіпотез, концепцій, які висвітлюють різні аспекти формування індивідуального та суспільного добробуту.

Аналіз економічної природи і чинників, що забезпечують суспільний добробут у досконалії конкурентній економіці висвітлено в працях А. Сміта, Д. Рікардо. Проблема індивідуального добробуту приділяли особливу увагу маржиналісти К. Менгер, Е. Бем-Баверк, У. Джевонс, Л. Вальрас. Вагомий внесок в оцінку та вимірюванні індивідуальної корисності досяг засновник неокласичного напрямку А. Маршалл. А. Пігу обґрунтував ефективність регульованого розподілу суспільного продукту. Проблеми співвідношення індивідуального та суспільного добробуту досліджені А. Бергсоном, А. Лернером, О. Ланге, К. Ерроу, П. Самуельсоном, А. Сенном.

Орієнтуючись на надбання досліджень за даною темою, робочою гіпотезою статті є положення про те, що розроблені положення в руслі інституціональної теорії² дозволять пояснити широкий спектр явищ суспільного життя, а саме як інституції змінювали світосприйняття суспільства, тим самим формуючи уявлення про добробут.

Мета статті полягає у виявленні закономірностей впливу інституцій на формування світосприйняття суспільства, тим самим доведення висунутої гіпотези про те, що інституціоналізм є квінтесенцією теорії добробуту.

Виклад основного матеріалу. У 2009 році Міжнародною комісією з вимірювання економічного та соціального прогресу³ було видано звіт, в якому наводи-

лось уніфіковане поняття добробуту, що відповідає сучасним уявленням про зміст цієї категорії. Згідно з висновками комісії, добробут це комплексний показник, що включає: матеріальні життєво необхідні стандарти; здоров'я; освіту; особисті інтереси та види діяльності, включаючи працю; право політичного голосу та управління; соціальні зв'язки та взаємовідносини; навколишнє середовище; безпеку [1]. Об'єктивно, наведені характеристики добробуту можна розділити на дві складові – матеріальну і соціальну. Особливістю матеріальної складової добробуту є ярко виражений характер благ (відчутні предмети потреби людини), тоді, як соціальна складова походить від системи уявлень в середині суспільства.

Від початку зародження людства, матеріальна складова добробуту була апріорним явищем, що походило від фізіологічних потреб людини. Із розвитком суспільної комунікації виникло явище соціального добробуту, яке згодом набуло широкого змісту. З точки зору антропології, першопричиною появи соціального добробуту стала здатність людини до усвідомлення глибоких причинно-наслідкових процесів природи.

Характерною особливістю еволюції людського роду є глибока трансформація ментального світогляду, чого не спостерігалось в процесі еволюції решти видів тварин. Успадкувавши від свого прадавнього пращура – шимпанзе, примітивні (подібні до тваринних) форми буття, людина розвинула їх до складних ментальних конструкцій, що зрештою визначило вектор розвитку людини, як біологічного виду. На думку еволюційних-біологів, передумовою такого розвитку була здатність шимпанзе до глибокої міжособистісної комунікації.

Як й у решти тварин, життєдіяльність шимпанзе спрямована на здобуток їжі, забезпечення безпеки та розмноження. Однак шляхи, якими послуговуються види задля досягнення таких цілей, істотно різняться. Унікальною особливістю шимпанзе є здатність до створення складних соціальних груп, де максимізація задоволення потреб відбувається за рахунок не лише прямих, а й опосередкованих механізмів комунікації (непрямого впливу). Наприклад, деякі шимпанзе, побачивши їжу, намагаються відволікти увагу своїх товаришів, щоб непомітно дістатися та привласнити їжу

мічної поведінки господарюючих суб'єктів, характеристики зовнішнього середовища та особливості ресурсів, що використовуються.

³ Міжнародна комісія, мета діяльності якої полягає у напрацьованні критеріїв оцінки економічної діяльності та соціального прогресу без урахування фактору ВВП країн.

¹ Дослідження виконано в рамках науково-дослідної роботи молодих учених НАН України 2019-2020 рр. «Інтерналізація негативних зовнішніх ефектів старопромислових моделей виробництва» (№ держреєстрації 0119U102555).

² Маються на увазі фундаментальні положення інституціональної теорії, які враховують специфіку еконо-

собі. Решта тваринного світу, за такої ситуації, колективно споживають їжу або борються за неї. Тобто, безпосереднім об'єктом впливу для решти тваринного світу є їжа, а не інші особи. Як протидію непрямым механізмам впливу, шимпанзе вибудовують соціальні стандарти, що формалізують модель суспільної поведінки. Наслідком недотримання таких стандартів є соціальна ізоляція порушника.

Фактор соціальної комунікації, успадкований прадавньою людиною від шимпанзе, став визначальним для розвитку виду. Пережитий досвід соціальної комунікації періоду еволюції привів до усвідомлення людиною переваг колективної дії¹. Відтепер, людина розуміла, що наслідком спільної діяльності є максимізація задоволення індивідуальних потреб (більше їжі, колективна безпека, вища вірогідність розмноження тощо). Однак такі переваги створили нові проблеми, які залишаються актуальними й дотепер. Мова йде про справедливий розподіл суспільних здобутків.

Попри усвідомлення ефективності колективної дії, людину як правило не задовольняла її частка суспільного продукту. Витоки такого незадоволення мали психологічний та соціальний характер: психологічний – людина схильна перебільшувати свій внесок у спільну справу, що зумовлює невдоволення її часткою суспільного продукту; соціальний – маючи уявлення про непрямі механізми впливу (обман, провокація, маніпуляція, скриті дії тощо), людина допускає, що може бути ошуканою при розподілі суспільного продукту. Відповіддю на соціальний характер невдоволення стала інституціоналізація суспільства.

Небажання бути ошуканими², спонукало людей до пошуку моделі соціального реагування на подібні дії. З огляду на те, що механізм непрямої дії прадавньої людини мав складний характер (складніший ніж у шимпанзе), виявлення його ускладнювало індивідуальною заангажованістю поглядів. Наприклад, маючи на меті неправомірне заволодіння часткою суспільного продукту, людина може поширювати серед суспільства недостовірну інформацію, що начебто інша особа таємно заволоділа її майном. Маючи гіпотетичне уявлення про можливість використання механізмів непрямої дії з обох сторін (винна сторона зацікавлена у приховуванні своїх дій), суспільство делегує повноваження щодо встановлення істини по цій справі третій стороні. У первісних суспільствах родового типу³ цю функцію виконував старійшина роду. Раціональність такого вибору обумовлював той факт, що старійшина роду був спільним предком для всіх членів суспільства, а отже мав незаангажований погляд (принаймні теоретично) на питання справедливого впорядкування життя суспільства. Реальної влади така людина не мала, однак його авторитет як найстарішого спільного предка змушував членів суспільства добровільно підкорятися його волі.

Із розширенням родових суспільств (збільшення кількості членів) старійшина втрачав легітимність репрезентації інтересів всього роду⁴. Наслідком цього

стало відокремлення окремих груп за критерієм близькості родових відносин. Групи розселилися поблизу одна від одної, створюючи осередки поселень, мешканців яких ментально об'єднувало усвідомлення спільного походження. Інституціональна організація таких поселень не змінювалась⁵, допоки вони не стикалися із іншою (чужою) родою групою, що мала аналогічні суспільні порядки. Зіткнення неспоріднених родинних груп зумовлювало конфлікти, які мали психологічне та соціальне походження: психологічне – відсутність спорідненості, викликало почуття загрози та недовіри до сусіднього суспільства; соціальне – авторитет старійшини роду (юрисдикція у сучасному розумінні цього слова) не поширювався на сусіднє суспільство, що унеможливило мирне урегулювання суперечок. Внаслідок протистояння, спорідненні локальні родові групи (що ведуть свій родовід від спільного предка) об'єднувалися у племінні суспільства, що давало їм змогу ефективніше мобілізувати ресурс для боротьби.

Наслідком об'єднання споріднених родових груп у племінне суспільство стала зміна інституційної організації. Функції впорядкування суспільного життя були делеговані вождеві племені, який обирався старійшинами локальних родинних груп. Так, зазнала змін форма легітимізації влади, що відтепер походила не від рівнопропорційної спорідненості із членами суспільства, а від рівнопредставницьких функцій суспільних осередків, інтереси яких репрезентували старійшини роду.

Із розширенням меж суспільства та зміною форми його впорядкування змінився моральний імператив суспільства. Під моральним імперативом суспільства мається на увазі ментальна конструкція, що спонукає індивідів до співпраці на альтруїстичній основі⁶. Сам собою моральний імператив не є абсолютним спонукальним чинником, він лише доповнює (або частково замінює) матеріальні стимули. Так, членів родового суспільства спонукало до співпраці (взаємодопомоги) усвідомлення прямої спорідненості, тоді як племінні суспільства знаходили джерело натхнення (до співпраці) у спільному походженні від єдиного предка. Однак значимість (вагомість) таких спонукальних чинників залежала від ступеню матеріальних втрат, завданих співпрацею. Тобто, людина надавала значення спорідненості, допоки певною мірою були задоволені її матеріальні потреби. У випадку критичного незадоволення матеріальних потреб людина відмовлялася від морального імперативу. Спонукали її до цього підсвідомі (психологічні) та свідомі (соціальні) чинники: підсвідомі – критичне незадоволення потреб спричиняло підсвідоме зміщення уваги у бік матеріальних благ; свідомі – критичне незадоволення власних матеріальних потреб, наводило людину на думку, що моральний імператив не «працює» (інші члени суспільства не дотримуються його).

Постання морального імперативу, як прямого наслідку інституціоналізації суспільства, стало квінте-

¹ На відміну від інших видів тварин, які діють колективно на інтуїтивному рівні.

² Доведено, що психологічно, для людини важливіше не бути ошуканою, аніж мати можливість когось ошукати самій.

³ Перша відома форма організації до 20 чоловік, де всі члени суспільства перебували у родинних відносинах.

⁴ Певні групи людей ставали ближчими у родовому відношенні, аніж інші.

⁵ На чолі локальної групи перебував старійшина роду, який забезпечував справедливий розподіл суспільних здобутків.

⁶ Без матеріальних стимулів та загрози застосування насильства.

сенцією людського добробуту (у сучасному розумінні). У доінституціональні часи (примітивні суспільства) добробут людини сприймався виключно у матеріалістичному контексті (їжа, безпека, розмноження тощо). Із постанням перших ментальних конструкцій, прийнятих членами суспільства як моральний імператив, добробут став набувати духовних ознак (відповідальність, альтруїзм, піклування тощо)¹.

Опанування землеробства та виникнення осілих поселень збільшило масштаби інституціоналізації суспільства та, як наслідок, посилювало значення моральних імперативів. Землеробство давало змогу забезпечити продовольчі потреби суспільства за рахунок відносно малої кількості праці. В результаті цього виникав надлишок трудових ресурсів, який спрямовувався до діяльності, пов'язаної із забезпеченням решти суспільних потреб. У свою чергу індивіди, що були зайняті у землеробстві, звільнялися від такої діяльності (із правом отримання здобутих благ). Так, постав первинний поділ праці.

Первинний поділ праці (як й подальший) розвивав уявлення щодо справедливості розподілу суспільного продукту. Якщо у мисливсько-збиральних суспільствах внесок кожного індивіда у спільну справу можна було оцінити на основі власного досвіду², із поділом праці такий критерій оцінки зникав. Незнання сторонньої справи наштовхувало людей на думку, що їхній внесок у спільну справу більший, аніж їхня частка здобутку. За таких умов моральний імператив щодо походження від спільного предка поступово втрачав функцію спонукального чинника. Людина починала усвідомлювати, що спільне походження не гарантує справедливого поведіння по відношенню до неї, й тому припиняла керуватися імперативом у власних діях.

Попри занепад морального імперативу, суспільства пізньої плеїмінної доби залишалися організованими, оскільки, внаслідок первинного поділу праці, виникла нова форма впорядкування суспільного життя, поза рамками морального імперативу. Як зазначалось раніше, первинний поділ праці давав змогу накопичувати великі обсяги продовольства за рахунок малої кількості праці. Здобуте продовольство розподілялося поміж двома умовними групами суспільства: ремісниками, які забезпечували непродовольчі матеріальні потреби суспільства; воїнством, що дбало про безпеку³. У свою чергу, кожна із цих груп забезпечувала потреби землеробів та обмінювалась продуктами (послугами) між собою. Матеріальна основа продукту (відчутність) уможлилювала натуральний обмін між

землеробами та ремісниками, тоді як умовна значимість послуг воїнства нівелювала його позиції як сторони обміну. Не маючи матеріальних наслідків власної діяльності, воїнство споживало суспільний продукт на безособовій основі. Тобто, споживання воїнства не було пропорційним його матеріальному внеску у суспільний продукт. Така система стала результатом домовленості суспільства щодо матеріального утримання воїнства в обмін на безпеку. Повноваження щодо розподілення суспільного продукту для потреб воїнства, а також право на його використання, були делеговані вождеві племені. Таким чином, вождь племені фактично отримував у власне розпорядження частку суспільного продукту та право використання сили. Саме це право вождя було використано задля упорядкування суспільного життя при занепаді морального імперативу. Членів суспільства під загрозою насильства змушували дотримуватися встановлених порядків.

Слід зауважити, що за відсутності поділу праці, право вождя на застосування сили мало лише номінальний характер. Тобто, це навіть не можна було б назвати правом, а лише ініціативою, яку мали б підтримати інші члени суспільства. Воїн був самодостатньою фігурою (у матеріальному плані), а отже не мав матеріальних стимулів йти проти волі більшості. З огляду на те, що кожен воїн дотримувався такої позиції, були відсутні механізми силового примусу. З постанням поділу праці, воїнство набуло залежності від суспільного продукту, а отже від волі вождя, який розподіляв цей продукт. Ризикуючи залишитися без засобів існування та зазнати насильства з боку інших солдат (за невиконання наказів), воїн був вимушений підкорятися волі вождя.

Централізація влади, що базувалась на продуктивності надлишку суспільного продукту⁴ через поділ праці, зумовила появу потужних мілітаристичних племен. Такі племена завойовували сусідні суспільства, остаточно нівелюючи моральний імператив, що базувался на походженні від спільного предка. Так, постанали перші монархічні держави, де влада правителя (упорядкування суспільного життя) підтримувалася силою, а легітимність обумовлювалась спадковістю.

Попри високу концентрацію влади в руках правителя, її неможна було назвати абсолютною. Унаслідок розростання меж суспільства, виникали локальні осередки влади. Вони формувалися переважно із воїнства, яким у винагороду за службу, надавалось право управління певними територіями⁵. Маючи у своєму розпорядженні певну частку суспільного ресурсу, ко-

безпечувався продовольством за рахунок працюючих землеробів. Те саме стосувалося й ремісників. Існували суспільства, де воїни мали самі забезпечувати свої потреби (продовольство, зброя тощо). Однак такі воїни, як винагороду за свій привілейований стан, отримували у власність більший виробничий ресурс. У таких суспільствах перетікання ресурсу між групами відбувалось неявно. Тобто, шляхом відчуження на користь воїнства ресурсу іншої групи.

⁴ У даному контексті під надлишком мається на увазі різниця між загальним обсягом виробленого продукту та загальним споживанням суспільного продукту особами, які його виробляють.

⁵ Робилось це не із благородних мотивів правителя, а із міркувань раціонального упорядкування життя на зростаючих теренах держави.

¹ Певні духовні ознаки людського добробуту були притаманні примітивним суспільствам, але коло осіб, що його зумовлювали (люди до яких застосовувалась певна дія, що у підсумку приводила до відчуття духовного добробуту) обмежувалось близькими родичами.

² Займаючись спільною справою, кожен член суспільства був впевнений у тому, скільки зусиль необхідно витратити для отримання того чи іншого продукту.

³ Такий поділ на групи є умовним. Оскільки існували різні суспільства, де ремісники та воїни займалися землеробством, а землероби приймали участь у війнах. Попри це, у структурі суспільства відбувалося перетікання ресурсу між цими групами, навіть, якщо вони мали неявний характер. Наприклад, приймаючи участь у військовій компанії, землероб тимчасово ставав воїном й за-

лишні воїнство¹ отримувало потенційну можливість – консолідованими зусиллями спрямовувати цей ресурс супроти влади монарха. Так, постав впливовий клас – аристократія, яка виконувала ключову функцію впорядкування суспільного життя монархічних держав².

Не менш важливу роль у впорядкуванні суспільного життя відіграв новопосталий клас – духовенство. Піднесення цього класу, обумовлювала природна схильність людини до містифікації свого буття, що заклало основу для формування релігій. Підпорядковуючи власні дії релігійним канонам, суспільство сформувало для себе моральний імператив (релігію). Релігія, являла собою ментальну конструкцію, в основі якої знаходилась віра у надприродні сили, які можуть винагородити та покарати людину, в залежності від її поведінки. Маючи монополію на трактування релігійних канонів, духовенство ставало важливим актором³ впорядкування суспільного життя, що визначало його впливовість. Схиляючи на свій бік духовенство, монарх очікував, що інтерпретацію релігійних канонів буде наближено до моделі світського впорядкування (наприклад, канонічне підтвердження того, що за певних умов застосування сили не суперечить релігії). Крім того, духовенство визначало релігійну легітимність монарха.

Теоретично, аристократична та духовна моделі впорядкування суспільного життя були антагоністичними одна до одної, оскільки, більшість релігій засуджувало силовий примус людини до дії⁴. Однак на практиці ці моделі були взаємодоповнюючими. Там, де не спрацьовував моральний імператив, застосовувався силовий примус.

Отже, як показує досвід переходу суспільств родового типу до монархічних держав, інституціоналізація зумовила виникнення моральних імперативів, які в свою чергу змінили примітивне (тваринне) сприйняття добробуту людиною. На етапі зрілого родового суспільства, матеріальна задоволеність індивіда почала поступатися відчуттю морального задоволення від допомоги ближньому та напівсвідомому очікуванню зустрічної дії від нього. В умовах племінного суспільства, сутність морального імперативу залишилась незмінною, змінилась лише форма взаємосприйняття індивідів. Постанова монархічної держави знівелювало значення попереднього морального імперативу, надавши йому релігійного змісту. Від цього часу посилювалось значення духовної складової добробуту, яка витісняла (особливо у християнстві) матеріалістичні задоволення. Яскравим прикладом таких змін стала поява чернечих організацій, які сприймали добробут переважно у контексті духовних благ.

Інституціоналізація суспільства, внаслідок якої постали монархічні держави, зумовила стрімкий розвиток⁵ господарської діяльності. Особливо помітним

цей процес був у країнах, де після постанови первинних монархічних держав, спостерігалася динамічна інституціоналізація суспільних порядків. Намагаючись підпорядкувати ресурси держави власним інтересам, монарх надавав аристократії певні свободи урядування на локальному рівні, схиляючи її таким чином на свій бік (Західна Європа). У іншому випадку, монарх під загрозою застосування сили, змушував аристократію до непрямого підпорядкування належного їм ресурсу власним інтересам (Китай).

Подальший розвиток суспільств мав нелінійний характер. Динаміка інституціоналізації визначалася часом, географічним положенням, війовничими сусідами, випадковими подіями тощо. Однак саме у середньовічній Європі склались обставини, що зумовили радикальні зміни інституційного устрою держав.

Надання представникам аристократії свобод урядування на локальному рівні сприяло розвитку господарської діяльності⁶ та забезпечувало певну лояльність до монарха. Однак згодом ставало очевидним, що аристократичні свободи несуть загрозу існуванню монархії. Свобода локального урядування у поєднанні із економічним зростанням збільшувала потенційну загрозу консолідованого застосування зрослої сили супроти влади монарха. Із метою запобігання такому розвитку подій монархи сприяли розвитку вільних міст (міста наділені Магдебурзьким, Любецьким, Гамбурзьким правом тощо)⁷, які у разі конфлікту, мали протистояти консолідованим силам аристократії.

Ліберальне впорядкування соціально-економічного життя вільних міст зумовило появу заможних підприємців (Буржуа, Третього стану), які за сукупністю наявного у власному розпорядженні суспільного ресурсу мали потенціал для протистояння, як супроти аристократії, так й проти корони. Зрештою, буржуа вибороли для себе право участі у державній політиці (через революцію або шляхом поступок з боку корони), де згодом здобули домінуючу роль.

Отримавши доступ до державної політики, буржуа почали лобювати інтереси свого класу, що полягали у забезпеченні вигідних умов для підприємницької діяльності. Вигідні умови, на ряду із відносно вільною конкуренцією серед підприємців, стимулювали інвестиційно-інноваційну діяльність в економіці. Як наслідок, виникли нові моделі масового виробництва, які спричинили небачене досі зростання виробництва продуктів вжитку⁸.

Попри певне підвищення матеріального добробуту, зумовленого зростанням виробництва продуктів вжитку, більша частина суспільства відчувала зниження власного загального добробуту. Незважаючи на певне підвищення власного споживання у порівнянні із попереднім періодом (доіндустріальним), робітники та селяни відчували матеріальне незадоволення. Пара-

¹ У деяких суспільствах воно не припиняло виконувати свої функції.

² Існували держави, де вплив аристократії був мінімальним. Так, наприклад у монархічному Китаї, функцію впорядкування суспільного життя на локальних рівнях виконували державні чиновники.

³ У соціологічному сенсі цього слова.

⁴ На локальному рівні аристократ мав ресурс та повноваження до силового примусу.

⁵ До появи монархічних держав, суспільство перебувало у відносно статичному стані (у господарському сенсі) на протязі 40 тис. років.

⁶ Розглядаючи підконтрольні ресурси, як власне господарство, аристократи намагалися впроваджувати ефективні моделі господарювання.

⁷ Вільні міста – це територіальні утворення, де економічна діяльність, майнові права, суспільно-політичне життя та статус громадян регулювались власною системою юридичних норм.

⁸ У тексті наведено дещо спрощену інтерпретацію передумов зростання виробництва.

доксальним є те, що рівень матеріального незадоволення був вищим, ніж у попередньому періоді. Причиною цього є той факт, що матеріальна складова добробуту напівсвідомо сприймається людиною як відносна величина. Тобто, рівень матеріального задоволення залежить від співвідношення власного матеріального добробуту до добробуту решти суспільства.

Історично склалось, що аристократія мала вищий матеріальний добробут. За тисячоліття цей факт глибоко укорінився у свідомості простого люду, що нівелювало сприйняття аристократії, як об'єкту для співвідношення матеріального добробуту. Крім того, доступ до класу аристократії був обмеженим¹, що створювало ілюзію «природного стану речей» в суспільстві². Зростання матеріального добробуту серед представників непривілейованого класу зламало уявлення про «природний стан речей». Моральний імператив – релігія, почав втрачати своє значення, оскільки «правовірні», незаможні верстви суспільства не могли знайти пояснення «вибірковому сходженню благ»³. Відтак, серед незаможних верств населення почало назривати відкрите невдоволення суспільними порядками, що несло із собою загрозу існуванню усталеного інституційного устрою.

Із послабленням релігії, як морального імперативу та поступовим занепадом інституту феодалізму, в суспільстві утворювався мотиваційний (у контексті суспільної співпраці) вакуум. На зміну суворому дотриманню релігійних канонів та відданості інтересам феодала прийшло прагнення рядових членів суспільства до максимізації задоволення власних матеріальних потреб. Як наслідок, суспільне сприйняття добробуту ставало більш матеріалістичним. Ситуацію змінила Французька революція 1789 – 1799 рр., яка консолідувала суспільство у боротьбі із монархією. Тривала спільна боротьба утворила ілюзію спільної долі її учасників, яка переросла у ментальну конструкцію єдиного «тіла» нації. Так, постав і згодом поширився на інші країни (у результаті Наполеонівських воєн) моральний імператив – націоналізм, ідея якого полягала у співпраці широких верств суспільства заради возвеличення їхньої нації.

Попри сприйняття європейськими суспільствами ментальної конструкції щодо єдиного «тіла» нації, ранній націоналізм виявився слабким моральним імперативом, аби нівелювати значення нерівномірного розподілу суспільного продукту зростаючої економіки. На цьому ґрунті зародилася альтернативна модель впорядкування суспільного життя, ідея якої полягала

у фактичній прив'язці частки суспільного продукту до безпосереднього внеску праці індивіда. Так, постала ментальна конструкція – соціалізм, яка у деяких суспільствах (Росія, Китай, В'єтнам, Куба тощо) переросла у моральний імператив.

Поставши перед загрозою радикального націоналізму та соціалізму, традиційні суспільства⁴ виробили ментальну конструкцію – лібералізм. На протигагу націоналістичній уніфікації⁵ та соціалістичній інтернаціоналізації⁶, лібералізм пропонував індивідуалізм, як ефективну модель впорядкування суспільного життя. На думку теоретиків лібералізму, саме індивідуалізм, підкріплений правом власності та свободою вибору, створює передумови для справедливого розподілу суспільного продукту. Намагаючись звести лібералізм в ранг морального імперативу, панівна коаліція⁷ традиційних суспільств керувалася власними інтересами. Навіювання думки про те, що кожен індивід є відповідальним за рівень власного матеріального добробуту (оскільки теоретично він мав рівні можливості із іншими), створювало ілюзію справедливості розподілу суспільного продукту, а отже послаблювало тяжіння населення до націоналістичного та соціалістичного устроїв. На додачу, наприкінці XIX ст. традиційні суспільства почали запроваджувати практику перерозподілу суспільного продукту через оподаткування господарської діяльності, що знижувало соціальну напругу серед незаможних верств населення.

На початок XX ст. у світі утвердилось три типи суспільства, де домінували націоналістичний (Німеччина, Італія, Японія, Іспанія, Угорщина), соціалістичний (СРСР) та ліберальний (США, Франція, Британія, Швейцарія) моральні імперативи. Наразі не існує вичерпних емпіричних свідчень щодо ефективності націоналістичних держав. Нетривалий період їхнього існування (20 – 30 років) не є показовим для оцінки. Щодо соціалістичних держав (які не поєднували в собі ліберальні ідеї), історія показує недовість морального імперативу в довгостроковій перспективі. Це пояснюється тим, що моральна складова добробуту соціалістичних держав⁸ мала тимчасовий характер, оскільки від початку виходила із матеріалістичних мотивів. Тобто, громадянин соціалістичної держави ладен був поступитися частиною власного матеріального добробуту на користь поточному моральному задоволенню від очікування майбутніх матеріальних благ. Із часом, коли очікування не справджувалися, моральний імператив занепадав (втрачалась духовна складова добробуту). Наслідком розчарування громадян ідеєю соці-

¹ Рядові члени суспільства мали мало шансів отримати аристократичні привілеї.

² Незмінність інституційної моделі впорядкування суспільного життя на протязі багатьох поколінь закладає у свідомість людей уявлення щодо безальтернативності їхнього буття.

³ У цьому вислові криється діалектичне протиріччя. За релігійними канонами, людина має відмовитися від матеріальних благ на користь духовних. Із цього виходить, що справжня правова людина не мала би перейматися відсутністю зростання власних матеріальних благ. Однак більшість у суспільстві (за винятком фанатиків), як винагороду за дотримання релігійних канонів, очікувала отримати відчуття загального добробуту. Тобто, загальне відчуття щастя та задоволення. Із зростанням матеріального добробуту серед деяких членів непривілейованого класу решта суспільства не відчувала загального

задоволення. Не бажаючи бачити реального матеріально-організаційного внеску підприємців у справу виробництва, незаможні верстви суспільства підозрювали підприємців у несправедливому поводженні по відношенню до них.

⁴ Класово розшаровані суспільства без ярко вираженої ідеології.

⁵ Формування єдиної нації, що домінує над іншими. Домінуюча нація тяжіє до соціально-економічної однорідності її представників.

⁶ Формування суспільства без національних ознак, де всі індивіди мають рівні обов'язки.

⁷ Термін уведений Дугласом Нормом, Джоном Уоллісом та Баррі Вайнгестом. Позначає групу заможних осіб (олігархів), що впливає на державну політику.

⁸ Віра у рівність та спільну працю заради «світлого» майбутнього.

алістичного імперативу (спільна праця заради світлого майбутнього) стало тяжіння до лібералізму, який декларував індивідуальну відповідальність за власне майбутнє.

У сучасному світі, лібералізм, як ментальна конструкція, домінує у більшості суспільств. Одні зводять його в ранг морального імперативу, інші визнають як усталений порядок¹, треті беруть за основу вектору розвитку. Популярність лібералізму, походить від психологічного тяготіння людини до свободи дій, навіть якщо воно несе за собою персональну відповідальність (психологічний фактор неприйняття лібералізму). Як показує історичний досвід пізньоплемінних суспільств, тяготіння людини до свободи дій нашоувалося на загрозу насильства. Внаслідок придушення індивідуальних свобод виникало ментально залежне суспільство², що зрештою зумовило появу колективістських моральних імперативів (релігія, націоналізм, соціалізм). Попри популярність лібералізму, небагатьом суспільствам світу вдалось розірвати ланцюг ментальної залежності. Як наслідок, на сьогодні у більшості країн світу лібералізм виступає радше як декларація, аніж як моральний імператив.

Оцінюючи вплив колективістських моральних імперативів на сприйняття добробуту суспільством, слід зауважити, що не лише відчуття очікування майбутнього блага³ знижувало значення матеріальної складової добробуту. Важливу роль відігравало місце індивіда в ієрархії суспільства. Як писав Йозеф Шумпетер у своїй відомій книзі «Капіталізм соціалізм і демократія», для рядового громадянина соціалістичного суспільства медаль за здобутки може мати більше значення, аніж високі матеріальні блага для капіталіста [2]. Із цього випливає, що в умовах домінування соціалістичного морального імперативу психологічне задоволення від визнання може переважати матеріальне задоволення потреб.

На відміну від колективістських моральних імперативів лібералізм пропонував своїм послідовникам апріорну форму психологічного задоволення. Тобто, моральний добробут, що виражався у відчутті свободи дій, від початку був даністю, а отже, не потребував емпіричного підтвердження дієвості. У багатьох випадках (революційна Франція, Веймарська Німеччина, США періоду великої депресії) цього фактору було достатньо, аби забезпечувати суспільний порядок в умовах дефіциту матеріальних благ.

Недоліком лібералізму, як моделі впорядкування суспільного життя, є його локальна орієнтованість. Тобто, від початку ідеї лібералізму орієнтовані на індивіда, а не на суспільство в цілому⁴. Теоретики класичної та неокласичної шкіл економіки знаходять у цьому свої переваги, стверджуючи, що у глобальному масштабі індивідуальна діяльність схильна до саморегулювання (принцип невидимої руки Адама Сміта). Однак, на практиці, саморегулюючі механізми час від

часу дають збій, чим зумовлюють суспільне тяжіння до колективістських методів впорядкування життя.

Балансування між прихильністю ідеям індивідуалізму та колективізму стало визначальним чинником формування теорії добробуту. Розглядаючи добробут через призму цінностей утопічних форм буття⁵ (колективістських та індивідуалістичних), теоретики намагалися виокремити елементи людської природи, які на їхню думку, є визначальними чинниками морально-матеріалістичного задоволення. Так, теолог Томмазо Кампанелла та соціаліст-утопіст Етьєн-Габріель Мореллі наголошували, що стримуючим фактором індивідуального добробуту, є природна заздрість людини до більш заможних та більш шанованих членів суспільства. На основі цього аргументу дослідники роблять висновок, що максимізація суспільного добробуту має відбуватися через зрівняння матеріального та соціального стану громадян [3]. Утилітарист Джеремі Бентам розглядав добробут як різницю між задоволенням та стражданням. На його думку, кожна людина здатна зважувати ці складові, обираючи оптимальне співвідношення. Суспільний добробут Бентам розглядав з точки зору морально-матеріалістичного внеску кожного окремого індивіда, що цілком відповідає ідеї лібералістичного устрою суспільства [4]. Адам Сміт доповнив бачення Бентама, наголошуючи на тому, що індивідуальні прагнення до задоволення потреб мають позитивний вплив на суспільство в цілому [5]. Підтримуючи в цілому лібералістичні ідеї, Леон Вальрас зауважував, що індивідуалістична діяльність може зумовлювати посилення соціальної нерівності. За таких умов, високий суспільний добробут є неможливим апріорі⁶. З огляду на це, Вальрас вважав за доцільне державне втручання у процеси розподілу суспільного продукту [6]. Поділяючи думку Вальраса, Артур Пігу обґрунтував ефективність регульованого розподілу суспільного продукту. Пігу зауважив, що одиниця продукту переспрямована від багатого індивіда до незаможного задовольнить потреби останнього у більшій мірі, аніж втратить перший. Виходячи з цього, А. Пігу зробив висновок, що суспільний добробут (матеріальний) досягне свого максимуму, коли матеріальні блага всіх членів суспільства матимуть рівну граничну користність [7].

Висновки. Отже, історичний аналіз показує, що намагання приборкати людську природу (непрямі дії та насильство), привели до появи норм та правил, які визначали характер взаємодії між членами суспільства. Норми та правила, або інституції у сучасному розумінні цього слова, змінювали світосприйняття суспільства, тим самим формуючи уявлення про добробут. Квінтесенцією уявлень про соціальний добробут (особливо на ранніх етапах) були моральні імперативи, генезис яких обумовлювався інституційним середовищем певного суспільства. Як наслідок, постали суспільства із диверсифікованим розумінням добробуту, що вплинуло на переконання про справедливість та

¹ Не маючи глибокої віри в ідею індивідуалістичних свобод, деякі суспільства визнають лібералізм, як ефективний інструмент збереження суспільного порядку.

² Від волі монарха, прихильності священика, підтримки співвітчизників.

³ Віруючі люди, як винагороду за дотримання релігійних канонів, очікували «сходження благодаті». Націоналісти очікували майбутнього перерозподілу ресурсів на користь домінуючої нації. Соціалісти декларували модель

суспільства, де матеріальні потреби кожного індивіда будуть задоволені максимальним чином.

⁴ Декларуючи індивідуальні свободи людини, лібералізм не визначає організаційної моделі суспільства.

⁵ Ідеалістичний суспільний устрій, образ якого є квінтесенцією моральних імперативів.

⁶ Такий висновок є об'єктивним як із лібералістичної (що тяжіє до матеріалізму), так і соціалістичної (що тяжіє до соціального статусу) точок зору.

ефективність існуючих моделей впорядкування суспільного життя. Із часом інституціоналізація набувала динамічного характеру, поширюючи ідеї за межі суспільств засновників. Перебуваючи під впливом сторонніх інституційних ідей, теоретики добробуту намагалися спроеціювати їх на наявні суспільні порядки. Як наслідок, теоретики виводили абстрактні інституційні моделі, які, на їхню думку, мали максимально забезпечити суспільний добробут. У даному контексті розуміння добробуту ставало квінтесенцією інституційної моделі, тобто походило від характеру норм і правил.

Список використаних джерел

1. Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.P. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. CMEPSP. 2009. September, 14. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.
2. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. Київ: Основи, 1995. 320 с.
3. Юридична енциклопедія / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3. С. 27, 771.
4. Бентам І. Введение в основания нравственности и законодательства. Москва: РОССПЭН, 1998. 415 с.
5. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народу / пер. з англ. О. Васильєв, М. Межевікіна, А. Малівський. Київ: Наш формат, 2018. 736 с.
6. Walras L. Studies in Applied Economics. Routledge, 2008. 264 p.

Формат цитування:

Сердюк О. С., Петрова І. П. Інституціоналізм як квінтесенція теорії добробуту. *Вісник економічної науки України*. 2019. № 2 (37). С. 14-20. doi: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2019.2\(37\).14-20](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2019.2(37).14-20)

Serdiuk O. S., Petrova I. P. (2019). Institutionalism as the quintessence of welfare theory. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, 2 (37), pp. 14-20. doi: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2019.2\(37\).14-20](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2019.2(37).14-20)

7. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. Москва: Прогресс, 1985. 512 с.

References

1. Stiglitz J.E. (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. CMEPSP. September, 14. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.
2. Shympeter Y.A. (1995). Kapitalizm, sotsializm i demokratiya [Capitalism, socialism and democracy]. Kyiv, Osnovy [in Ukrainian].
3. Yurydychna entsyklopediya (2001). [Legal Encyclopedia]. Yu.S. Shemshuchenko (Eds.). Kyiv, Ukrayins'ka entsyklopediya im. M.P. Bazhana. Vol. 3 [in Ukrainian].
4. Bentam I. (1998). Vvedeniye v osnova niyanravstvennosti i zakonodatel'stva [Introduction to the foundations of morality and legislation]. Moscow, ROSSPEN [in Russian].
5. Smit A. (2018). Doslidzhennya pro pryrodu i prychny bahatstva narodu [Research on the nature and causes of people's wealth]. O. Vasylyev, M. Mezhevikina, A. Malivs'kyu (Trans. from english). Kyiv, Nashformat [in Ukrainian].
6. Walras L. (2008). Studies in Applied Economics. Routledge.
7. Pigu A. (1985). Ekonomicheskay ateoriya blagosostoyaniya [Economic Theory of Welfare]. Moscow, Progress [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 30.10.2019

Прийнято до друку 19.12.2019